

УДК : 159.922.736.4

Неповна сім'я як чинник, що впливає на формування життєздатності підлітків

Маннапова К.Р.

У статті розглянута проблема впливу неповної сім'ї на формування життєздатності підлітків. У роботі міститься аналіз останніх досліджень та публікацій в рамках основних психологічних підходів і наукових шкіл, проаналізовано сучасні теоретичні підходи до визначення сутності проблеми, ймовірні наслідки впливу неповної родини на основні складові життєздатності. Розглянуто різновиди неповних сімей, наслідки розлучення для дитини в залежності від її статі, фактори, найбільш тісно пов'язані зі здатністю підлітка звикнути до нових умов (неповна сім'я). Розглянуто фактори, що негативно впливають та позитивно впливають на формування життєздатності підлітків з неповної сім'ї.

Ключові слова: неповна сім'я, особливості впливу неповної сім'ї на підлітка, фактори впливу неповної сім'ї на адаптацію особистості.

В статье рассмотрена проблема влияния неполной семьи на формирование жизнеспособности подростков. В работе содержится анализ последних исследований и публикаций в рамках основных психологических подходов и научных школ, проанализированы современные теоретические подходы к определению сущности проблемы, вероятные последствия влияния неполной семьи на основные составляющие жизнеспособности. Рассмотрены разновидности неполных семей, последствия развода для ребенка в зависимости от его пола, факторы, наиболее тесно связанные со способностью подростка привыкнуть к новым условиям (неполная семья). Рассмотрены факторы, негативно влияющие и положительно влияют на формирование жизнеспособности подростков из неполной семьи.

Ключевые слова: неполная семья, особенности влияния неполной семьи на подростка, факторы влияния неполной семьи на адаптацию личности.

In this article the problem of the influence of incomplete families to develop a viable adolescents is researched. In article contains the analysis of last researches and publications in the framework of the basic psychological approaches and scientific schools, the modern theoretical approaches to the definition of essence of the problem, the likely effects of exposure to parent families on basic components of viability. The variety of single-parent families, the consequences of divorce for children depending on their sex, the factors most closely associated with the ability teens get used to the new conditions (incomplete family) are considered. The factors that negatively and positively influencing the formation of the viability of adolescents from single-parent families.

Key words: Single-parent family, particularly of the influence of incomplete families on adolescent, factors influences parent families in the adaptation of the individual.

Постановка проблеми.

Збільшення числа розлучень, зниження народжуваності, зростання злочинності у сфері сімейно-побутових відносин та підвищення ризику схильності дітей до неврозів часто відбувається через неблагополуччя психологічного клімату в родині. У формуванні особистості величезну роль грає внутрішнє життя, і не тільки взаємини дитини і батьків, а й самих дорослих. Постійні сварки між ними, брехня, конфлікти, бійки, деспотизм сприяють напруженню нервової діяльності дитини і невротичним станам [9].

Сімейні умови, включаючи соціальний стан, рід занять, матеріальне забезпечення і рівень освіти батьків, у великій мірі визначають життєвий шлях дитини. Крім свідомого, повноцінного і цілеспрямованого виховання, що дають йому батьки, на дитину впливає уся внутрішнє сімейна атмосфера, причому ефект цього впливу з віком накопичується, переломлюючи в структурі особистості [2].

Мета статті полягає у теоретичному дослідженні особливостей впливу неповної сім'ї на формування життєздатності підлітків.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

З педагогічної точки зору теорії сімейного виховання як одного з різновидів процесу виховання присвячені роботи Ю.П. Азарова, Т.М. Афанасьєвої, М.І. Буянова, П.Ф. Лесгафта, П.І. Підкасистого, В.А. Сластєніна, В.А. Сисєнко та ін. Питання материнства і батьківства викладені в працях Д.С. Акивіс, В.В. Бойко, С.М. Бурової, Б.І. Кочубей, Ф.С. Махова і ін.

Основи взаємовідносин в сім'ї, проблеми поколінь, становище підлітків у колективі однолітків, труднощі підліткового віку, а також підготовка підлітків до сімейного і суспільного життя обговорюються в роботах В.І. Амлінської, О.С. Богданової, М.Е. Боцманова, А.К. Водневої, Л.А. Висотін, І.В. Гребеннікова, Р.Г. Гурова, Т.В. Драгунової, І.В. Дубровицького, С.Е. Карклінь, В. Кобилецької, Л.А. Коваленко, І.С. Кона, Т.А. Кулакової, А.К. Мінаварова, А.В. Мудрика, І.Г. Овчиннікової, А.Б. Орлова, Н.В. Панкратєвої, В.І. Переведенцева, В.Г. Яковлева та ін. У багатьох сучасних дослідженнях виявлено види сімейних відносин, які по-різному впливають на розвиток особистості підлітка (В. Сатир, Ф. Райс, А. С. Співаковська, Е. Г. Ейдемільер, А.Є. Личко, Є. Т. Соколова, В. В. Столін та ін.).

Безпосередню увагу приділено неповній сім'ї в працях В.А. Белової, В. Булгакова, С.І. Голоду, І.І. Гуртової, Т.Ю. Гуціної, А.М. Демідова, Л.М. Константинової, Б.І. Кочубєя, Л.В. Лисенко, А.С. Макаренко, Л.Т. Машкової, Н.Я. Соловйова, В.А. Сухомлинського, Л.П. Тархова, В.А. Титова та ін.

Теоретичний аналіз проблеми.

У процесі близьких взаємин з матір'ю, батьком, братами, сестрами, дідусями, бабусями та іншими родичами у дитини з перших днів життя формується структура її особистості. Вона входить у світ своїх рідних, переймає норми їх поведінки. Батьки дають перші зразки поведінки. Дитина наслідує, і прагне бути схожим на матір і батька. Сім'я як мала соціальна група впливає на своїх членів. Одночасно кожен з них своїми особистими якостями, своєю поведінкою впливає на життя сім'ї. Окремі члени цієї малої групи можуть сприяти формуванню духовних цінностей її членів, впливати на цілі і життєві установки всієї родини [11]. Чим менше сім'я, тим вище вимоги психологічної сумісності її членів. У великій родині взаємодія розподіляється, і виникають мікрогрупи за інтересами та духовної близькості: батько-син, бабуся-внучка та ін. Завдяки своїм

особливостям сім'я як мала група створює своїм членам такі умови для емоційних проявів і задоволення емоційних потреб, які допомагають людині відчувати свою приналежність до суспільства, підсилюють відчуття її безпеки і спокою, викликають бажання надавати допомогу і підтримку іншим людям [1].

Оскільки розлучення стає все більш поширеним явищем, особливої важливості набуває питання про його вплив на підлітків. На думку багатьох вчених (І.І. Гуртової, Л.Т. Машкової, В. Сатир, К. Витакера, М. Боуена, Г.Бейтсона та ін.), розлучення батьків є головною негативною подією в житті підлітка, причиною невпевненості і травмуючих переживань.

Неповною називається сім'я, яка складається з одного батька з одним або кількома неповнолітніми дітьми. Є категорія функціонально неповних сімей - якісь причини змушують одного з батьків часто відсутні в сім'ї.

Можна виділити кілька різновидів неповних сімей:

- Розлучена сім'я;
- Осиротіла сім'я ;
- Мати-одиначка з дитиною;
- Батько-одинак з дитиною [10].

Діти, що пережили розлучення або розлучення і повторний шлюб батьків, піддаються більшому ризику зіткнутися з психологічними проблемами, ніж діти з міцних сімей. У неповних сім'ях (де відсутній один з батьків) частіше, ніж у звичайних сім'ях, присутні авторитарні або занадто ліберальні відносини [14].

Характер розлучення батьків може по-різному впливати на підлітка: найбільш травмуючою є ситуація, коли батьки втягують дитину в конфлікт, намагаючись змусити її прийняти чиюсь сторону. На адаптацію підлітка до розлучення батьків рішучим чином впливає вміння батьків пристосуватися до нової ситуації: чим більше занепокоєння відчувають батько і мати, тим імовірніше, що душевну рівновагу у дитини також буде порушено [3].

Багатьма авторами було виявлено, що «схильність до розлучень» передається від покоління до покоління, тобто люди, чий батько розлучився, розлучаються частіше тих, хто виріс в міцній сім'ї. Одне з пояснень цього факту полягає в тому, що розлучених батьків, вступаючи в шлюб, вже мають уявлення про можливість розлучення і знижене почуття відповідальності по відношенню до подружніх обов'язків [4].

Розлучення батьків змушує підлітка по-новому поглянути на себе і на своїх батьків. Його власне «Я» сильно страждає в такій ситуації - особливо, коли підліток починає звинувачувати себе за те, що трапилося в родині, або стикається з труднощами, пов'язаними з відношенням оточуючих до подібних ситуацій. Щоб відновити самоповагу, що постраждала в результаті розпаду сім'ї, а також справитися зі стресом, викликаним домашніми конфліктами, розлучених або батьків, що живуть порізно, такі діти частіше, ніж діти з міцних сімей, здійснюють вчинки, пов'язані з ризиком для їхнього здоров'я (куріння, вживання алкоголю і наркотиків і т.п.) [6].

У дослідженні Нідлі, Сью та Догерті виявилось, що на підлітків-хлопчиків розлучення надає більш негативний вплив, ніж дівчаток. Однак якщо батько (особливо мати), з яким проживає дівчинка, створює нову сім'ю, то імовірність звернення дочки до наркотиків зростає. У підлітковому віці пасинки і падчерки важко адаптуються до присутності в будинку вітчима або назухи. Вступ у повторний шлюб батьків, які виховують підлітка, часто викликає у дитині надмірну тягу до незалежності, що, у свою чергу, призводить до порушення взаємин у сім'ї. Авторами було зроблено висновок, що вступ у повторний шлюб батька, що проживає з дітьми, більш благотворно впливає на хлопчиків, ніж дівчаток. Сини, що залишилися без батьків, активніше беруть на себе роль «голови сім'ї», що дає їм новий статус. А дочки, що опинилися в подібній ситуації, починають частіше сваритися з матерями; їх самооцінка помітно знижується. Однак багато дослідників сходяться на думці, що дівчатка пристосовуються до наслідків розлучення набагато краще, ніж хлопчики. Гілс-Сімс та Кросбі-Бенет встановили, що якщо підліток виховується тільки одним батьком, то, як наслідок, в ньому розвивається сильне прагнення до автономії. Дослідження Амато показало, що, в порівнянні з дітьми зі звичайних сімей, діти, які проживають тільки з батьком, слабкіше відчувають батьківську підтримку і помічають, що їх батько менше карає і контролює. Такі діти більш самостійні і відповідальні, однак частіше конфліктують зі своїми єдинокровними братами і сестрами і слабкіше прив'язані до будинку. Ф. Райс на основі даних фактів робить наступні висновки. З одного боку, підлітки з неповних сімей більш відповідальні, незалежні від батьків і рішучі, ніж ті, хто зростають у звичайних сім'ях, з іншого - підлітки з неповних сімей можуть занадто рано почати активно віддалятися від дому, намагаючись поведінковою та емоційною автономією [12].

Розвиток автономії і індивідуалізації - один з основних аспектів особистісного розвитку підлітка - може порушуватися в умовах кризи сім'ї. Зокрема, у підлітків, які пережили розлучення батьків, можуть формуватися дуже ранні, надмірні прагнення до автономії, незалежності від батьків, самостійності, що, у свою чергу, може призводити до подальших конфліктів в сім'ї. Деякі автори відзначають, що підліткам з нездоровою, не функціональною індивідуалізацією властиві відособленість, відхід у себе, імпульсивна поведінка, відторгнення від сім'ї і суспільних норм і потенційна схильність до суїциду. Також встановлено, що чим менше в родині відбувається конфліктів, тим більше підлітки просуваються у напрямку до психологічної зрілості, тобто розвитку автономії і індивідуалізації [15].

Головний фактор, що визначає виховну неповноцінність неповної сім'ї - морально-психологічний. У неповній сім'ї значно частіше виявляються обмеженими відносини між матерями і дітьми-підлітками. Неповна сім'я, що виникає в результаті розлучення, з точки зору її виховного потенціалу є найбільш вразливою. Помічено, що підвищена емоційність, нерівноваженість, болюча чутливість, властиві перехідному періоду, у підлітка з сім'ї, що розпалася, носять гіпертрофований характер, роблячи його психіку особливо вразливою. Почуття болю і сорому, власної неповноцінності, відчуття покинутості та самотності довгий час у таких випадках не залишають дітей, роблячи їх грубими, дратівливими, не комунікативними, такими, що втратили

інтерес до всього [7].

У розлучених сім'ях й матерів, і підліток часто відчувають провину за те, що трапилося і відчувають взаємне відторгнення. Вплив відсутності батька на підлітка зменшується у міру його дорослішання [13].

У дітей з неповних сімей часто виникає цілий набір труднощів психологічного характеру. На думку І. С. Кона діти, які виростили без батька, мають знижений рівень домагань, у них вищий рівень тривожності, частіше зустрічаються невротичні симптоми, хлопчики з важкістю спілкуються з однолітками, гірше засвоюють істинно чоловічі ролі, але гіпертрофують деякі чоловічі риси: грубість, войовничість. Часто дитина починає бунтувати проти крайньої залежності від матері, або виростає пасивною, млявою, фізично слабкою [8].

Багато психологів також звертають особливу увагу на підвищену вразливість хлопчиків у неповній сім'ї та наявність у них додаткових причин для неспокою. Узагальнюючи негативні наслідки для хлопчиків, вихованих у неповних сім'ях, Е. Сьюлдер пише про те, що такі діти:

- не впевнені в собі;
- відчувають труднощі з визначенням моральних цінностей, із взяттям на себе відповідальності, з розвитком почуття обов'язку і з прийняттям зобов'язань по відношенню до ближніх;
- з важкістю поважають авторитети і стикаються з труднощами завоювання власного авторитету;
- частіше мають психологічні комплекси, які в гіршому випадку можуть привести їх до алкоголізму, токсикоманії та правопорушень [16].

У дітей з неповних сімей також спостерігається порушення самооцінки. У літературі часто зустрічається думка про феномен масової соціальної самотності дітей з неповних сімей та їх невисоку здібність будувати конструктивну міжособистісну взаємодію. У дітей з неповних сімей спостерігається також і деформація ідентифікації з батьками. Все це підвищує ступінь ризику при взаємодії дітей з неповних сімей з соціальним оточенням, деформують розвиток особистості дитини [10].

Дослідження також виявило високий рівень тривожності, властивий дітям розлучення. У підлітків спостерігається тривога з причини фінансових труднощів сім'ї (в неповній - 39%, в повній - 22%), неспокій за здоров'я рідних (46% і 35%). Порівняння повних і неповних сімей з дітьми-підлітками свідчить, що школярі з неповних сімей частіше характеризуються низькою успішністю, орієнтовані на самостійну трудову діяльність і навчання у СНЗ, ніж на вступ до ВНЗ [6].

Спостерігається також і ряд відмінностей у ставленні до дітей в неповних сім'ях. Так, для хлопчиків у неповних сім'ях часто існує більше число обмежень і заборон, ніж дівчат. На думку А. І. Захарова, в сім'ях хлопчиків велику строгість матерів можна інтерпретувати як реакцію на неприйняття в хлопчиків небажаних рис характеру колишнього партнера. Тут сини нерідко стають «козлами відпущення» для зменшення в матері нервової напруги і почуття емоційної незадоволеності. У сім'ях дівчат все навпаки - кількість погроз, осуду і фізичних покарань у неповних сім'ях в порівнянні з повними значно менше. Ситуація розлучення може бути драматичною для дівчаток, якщо вони прив'язані до батьків і мають багато спільного з ними. Виникаючі реактивні нашарування нерідко ускладнюються занепокоєнням з приводу можливої втрати матері, тривогою самотності і соціальної ізоляції. Нерідко дівчати (іноді хлопчики) не відпускають мати від себе, відчуваючи кожен раз гостре занепокоєння при її уході. Їм здається, що мати може не повернутися, що з нею може щось трапитися. Наростає загальна боязкість, посилюються страхи, що йдуть з більш раннього віку, і частими діагнозами в цьому випадку будуть невроз страху й істеричний невроз, нерідко переростають у старшому підлітковому віці в невроз нав'язливих станів. Типове і наростання відчуття тривоги у вигляді постійних побоювань і сумнівів, вагань у прийнятті рішення. У юнацькому віці характерні нав'язливі думки і страхи, тривожно-депрімований фон настрою [5].

Висновки. Мета нашого дослідження, що полягала у теоретичному дослідженні особливостей впливу неповної сім'ї на формування життєздатності підлітків, була досягнута. Узагальнюючи сказане вище, можна стверджувати, що ситуація неповної сім'ї часто має негативний вплив на розвиток дитини. Причому цей вплив багатосторонній. У соціально-економічному плані такі діти менш економічно захищені та частіше надані самі собі з-за надмірної зайнятості та трудової перевантаженості матері. У медичному плані такі діти більш схильні до різних захворювань, що протікають у важкій формі і частіше страждають різними соматичними захворюваннями в дорослому віці. При розгляді психолого-педагогічних аспектів цього впливу можна зробити висновок, що у дітей з неповних сімей частіше виникають нервові та психічні розлади, порушення поведінки, формуються дефектний тип особистості і спостерігається безліч труднощів психологічного характеру (від неупевненості та тривожності до порушення статеворольової самоідентифікації і зниження самооцінки). Та факторами, найбільш тісно пов'язаними зі здатністю підлітка звикнути до нових умов (неповна сім'я), є:

- наявність близьких відносин між дитиною і тим з батьків, з яким вона живе, який піклується про неї і приймає участь в її повсякденних справах;
- відсутність у підлітка відчуття залученості в конфлікт між батьками.

Література

1. Антонов А.И. Микросоциология семьи.- М., 1998.- 204 с.
2. Буянов М. И. Ребенок из неблагополучной семьи: Записки детского психиатра.- М.: Просвещение, 1988.- 154с.
3. Валлерштейн Дж.В., Келли Дж. Последствия развода родителей: переживания ребенка в период поздней латентности. // под ред. Покровского Н.Е. Лабиринты одиночества.- М., 1989.- 315 с.
4. Дементьева И.Ф. Негативные факторы воспитания детей в неполной семье // Социологические исследования.- 2001,- №11, ст 14-18
5. Захаров А.И. Происхождение детских невротозов и психотерапия».- М., 2000.- 265 с.
6. Каменева Т.Н., Степашов Н.С. Дети в неполных семьях как объект социальной помощи // Материалы

- научно-практической конференции «Социально-психологическая помощь подросткам и юношам в личностном развитии: теория, технологии, эксперимент».- Курск, 2001.- ст. 215-219
7. Ключников С. Семейные конфликты. - СПб.: Питер, 2002. - С.54.
8. Кон И.С. Психология юношеского возраста.- М., 1979.- 178 с.
9. Кошелева Е.В., Лелеков В.А. Влияние семьи на преступность несовершеннолетних // Социологические исследования, 2006,- №1, ст. 103-113
10. Матейчик З. Некоторые психологические проблемы воспитания детей в неполной семье // под ред. Ершова Н.М. Воспитание детей в неполной семье. - М., 1980.- 315 с.
11. Психология семейных отношений с основами семейного консультирования: учебное пособие для ст-в высш. уч. зав. / Под ред. Е.Г.Силаевой. – М.: Изд-во «Академия», 2002.- 242 с.
12. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста Спб.: Питер, 2000. – 624 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»)
13. Смирнова Е. О. Структура и динамика родительского отношения// Вопросы психологии.- 2000 - № 3- С.67-71
14. Стуколова М. Семейные конфликты и их особенности // Вопросы психологии. - 2000. - № 4. - С.24-29.
15. Фигдор Г. Дети разведенных родителей: между травмой и надеждой. Психоаналитическое исследование.- М.,1995.- 216 с.
16. Шихи Г. Возрастные кризисы. Ступени личностного роста– СПб.: Ювента, 1999.- 180с.